

КУЛЬТОВЕ ВШАНУВАННЯ ВОДНИХ ДЖЕРЕЛ НА ПОДІЛЛІ

Виникнення культів природних водойм і шанування самої води як життєдайної стихії, як праматерії, з якої було створено Світ, більшість дослідників вбачають ще у пізньому палеоліті, зазначаючи при цьому, що особливого поширення і розвитку ці культури набули за часів освоєння людиною землеробства. Тоді звичаї, пов'язані із вшануванням води, міцно переплелися із культурами родючості.¹ За уявленнями давніх, річки, струмки, озера, болота були шляхом, що з'єднував наш світ зі світом “іншим”, світом пращурів².

У традиційній культурі українців обрядодії з використанням води, або такі, що розгорталися навколо природних водойм, теж є одними з найдавніших і найстійкіших. Особливе місце в культурі нашого народу посідає традиція шанування джерел. Місця виходу води з-під землі не могли не справляти сильного емоційного впливу на людину. Джерела, струмки хвилювали таїною своєї появи, живою динамікою виверження води, неповторною красою лінії і мелодії. В цій традиції, як і навколо її об'єктів, синкретично поєдналася ціла низка культурних феноменів – від магічної та ритуально-міфологічної архаїки до елементів пізніших релігійних культів і явищ духовної традиції.

У бутті того чи іншого етносу, нації духовна традиція є джерелом культурогенних імпульсів, які організують весь етнонаціональний універсум, вона відіграє роль своєрідного фонду найзначущих моментів досвіду, актуалізованих цінностей спільнот.

У науці вже стало аксіомою твердження, що “...людина взаємодіє зі світом не безпосередньо, а через культуру” (виділено автором – М. С.)³. С. А. Арутюнов, провідний вірменський етнолог, виділяє такі найважливіші функції культури: “творення і змінення навколишнього середовища, творення і змінення самої людини, духовних і фізичних якостей (тобто, виробництво і відтворення в найширшому сенсі), споживання (від елементарного життєзабезпечення до естетичної насолоди), нарешті, комунікативно-нормативні функції культури, завдяки яким суспільство існує не як хаос індивідів, а як злагоджена ієрархія колективів”⁴. На прикладі включення в систему культури таких природних об'єктів як водні джерела, можна досить добре простежити трансформуючу і перетворюючу роль культури.

“Культура пов'язана із культом, – писав М. О. Бердяєв, – вона із релігійного культу розвивається, вона є результатом диференціації культу, розгортання його змісту. Культура пов'язана із культом предків, з переданням і традицією. Вона сповнена священної символіки, в ній дано знання і подоби іншої духовної дійсності. Будь-яка Культура (навіть матеріальна Культура) є культурою духу, будь-яка Культура має духовну основу – вона є продукт творчої роботи духу над стихіями”⁵. Одним із прикладів ступеня окультурення стихії може слугувати культ фонтанів у кримських татар та інших народів арабського культурного кола. Систематизація і узагальнення етнографічних даних щодо культу джерел із залученням філософських категорій, виведення у процесі дослідження універсалій дає можливість отримати повнішу картину розвитку культури як становлення специфічно людського буття, в якому синтезуються природа матеріальна – біос і натура духовна.

“Культура на відміну від цивілізації є самоорганізованою системою духу, що діє згідно із рівнем і якістю енергетики цього духу. Або, інакше кажучи, самоорганізація духу є форма існування культури”⁶. Самоорганізація духу в матерію культури значною мірою пов'язана з механізмом традиції, що забезпечує процеси спадковості в етнокультурному полі й відповідає за передачу досвіду.

Розглядаючи етнос як сукупність інформаційних зв'язків, С. А. Арутюнов так визначає традицію: “Традиція – це явище, що від початків властиве людині з моменту появи її на світ, як у філогенетичному, так і в онтогенетичному сенсі. Традиція означає передачу в діахронному плані, від старших до молодших, від покоління до покоління, від когорти до когорти, усталених форм поведінки, навичок, понять, всього, що утворює кістяк культури”⁷. Розглядаючи функції культури – як основи життєзабезпечення – Арутюнов відносить дію механізму традиції до “четвертого циклу” здійснення життєдіяльності, тобто до підсистеми надбіологічного соціокультурного відтворення, що здійснюється шляхом акумуляції і соціальної організації суспільно значимого досвіду у вигляді стереотипів культурної традиції⁸.

Культура як самоорганізована система духу з притаманним їй механізмом традиції є енерго-інформаційним обмінним процесом, що розгортається в діахронному і синхронному планах. Останній пов'язаний із взаємодією етносу з ландшафтом. Результатом такої взаємодії є так званий культурний ландшафт. Це явище визначається дослідниками як "...цілісна і територіально локалізована сукупність суспільства, енергії й інформації, що сформувалася в результаті спонтанних природних процесів, перетворюючої та інтелектуальної діяльності людей"⁹.

* * *

У культурному ландшафті Поділля, як і цілої України, джерелам відводиться досить важливе і почесне місце, так само як і в традиційній обрядовості. У ставленні до джерел тут досить рельєфно проступають давні землеробські культури. Наприклад, під час засухи в багатьох селах влаштовували хресні ходи з освяченням не лише вуличних копаних криниць, але й польових "ке(и)рничок". Ця назва є найпоширенішою у подолян щодо природних водних джерел, у тому числі до тих, які не були опорядковані людьми. Характерними для Поділля є також звичай розчищення "керничок" під час посухи. Цей обов'язок покладався на молодих дівчат або вдів.

Особливу популярність, як зазначають фахівці, мала вода з джерел і криниць у народній медицині. "Такі криниці, як правило, стояли у лісі або в полі. За свідченням дослідників, криниця за народними уявленнями була свого роду божеством, богинею родючості, багатства, а кринична вода мала благотворний вплив у багатьох випадках. Сліди поклоніння їй як божеству зберігають примовки. Одна з типових:

Добрий вечор, кринице,
Красная дівице.
Водо-дочко Уляно,
Земле-мати Тетяно,
Камне-брате Петро,
Поздоровляю вас із понеділком,
Приймайте хліб-сіль,
Давайте нам водиці на добро" 10.

Оскільки культ джерел синкретичний і багатшаровий – такий, що послідовно увібрав у себе багато культурних елементів, органічно їх поєднавши, то ясно, що на сучасний вигляд цього культу вирішальний вплив справляє релігійний, християнський світогляд. Культ джерел зростається із культом святих, а сама поява "керничок" розцінюється як знак Божої Благодаті. Проте подібні уявлення у більшості поширені навколо великих монастирських центрів. Прикладом чого може бути Почаїв. Побутують легенди (місцевого, локального характеру), за якими "...криниці зі святою водою виникали на місці згорілої церкви або там, де пройшла Богородиця, залишивши слід від своєї ноги. Богомільні про наявність таких криниць довідувалися уві сні."¹¹ Коли ж йдеться про "місцевих", нерідко неканонізованих церквою святих, то перебування таких подвижників у тій чи іншій місцевості освячує, сакралізує і ніби увінчує собою вже природно й історично складений комплекс культурного мікроландшафту.

Поділля завдяки наявності глибоко врізаних річкових долин, зарослих лісом вапнякових утворень із виступами над поверхнею ґрунту, зручних для влаштування гротів і печер, та інших природних чинників, є досить сприятливим краєм для різноманітних форм індивідуальної релігійної практики. Так, наприклад, у Подільських Товтрах над Збручем поблизу села Кринцилів Гусятинського району Тернопільської обл. у місцевості Пуща є скельна каплиця, яку називають "Келія Матеуша". Матеуш – реальна людина. У селі на початку 1990-х рр. ще були літні люди, які його пам'ятали. З'явився він тут в останній чверті ХІХ ст. і жив до початку ХХ ст. Вів чернечий спосіб життя, у скельній породі власноруч зробив собі келію і каплицю, оздобивши їх скульптурами і барельєфами. Поруч із духовною практикою займався цілительством – лікував травами й водою хвороби очей (джерело, що витікає з-під товтри Звенигора, на якій була келія Матеуша, справді має лікувальні властивості, поруч розташований знаний Сатанівський курорт). Мав помічників з місцевого населення, з якими вів бесіди на духовні теми. Пам'ять старожилів донесла такий його вислів: "Хто Бога любить, тому лякатися нема чого"¹². Після його смерті

каплиця і келія зосередили навколо себе традицію урочистих церковних відправ на Зелені свята – Трійцю. Під час більшовизації келія Матеуша зазнала акту вандалізму. Традиція храмового “празника” на Зелені свята була перервана, проте відновлена на початку 1990-х. До цього часу святиню таємно відвідувало місцеве населення. Передавалися від покоління до покоління легенди, а також оповіді про “Боже покарання”, яке впало на руйнівників каплиці. Традиція шанування обростає подробицями у вигляді індивідуальних духовних виявів (знамення, сни, спостереження). У цій атмосфері формується певний ідеал людських чеснот.

Тут треба зауважити, що в еволюції культури джерел яскраво відбилися і ключові моменти генези духовної традиції, зокрема її позаритуального змісту. Розглянемо докладніше цей процес.

Спонукальні мотиви обрядової поведінки впливають із намагання безпосередньо вплинути на природні явища і стихії з тим, щоб, по-перше, убезпечитись від її руйнівного впливу, а по-друге, підсилити і скерувати дію благодотворного начала, від якого залежить і успіх у господарстві.

Вихід на такий контакт потребує стану свідомості, відмінного від буденного, профанного. Через нього ж обрядодійство впливає на організм соціуму, впорядковує мікросвіт общини, підтримує в ньому лад.

У процесі обрядодійства, про що вже згадувалося, відбувається актуалізація сакральних цінностей колективу, його механізм визначається потребою образної мультиплікації практичних дій¹³.

Ритуал належить до моделюючих знакових систем. Останню дослідники визначають як “...складно організовану сукупність взаємозалежних символічних ментальних моделей, патернів, зв’язків, яка конструє цілісну картину світу”, організуючи “макрокосм і мікрокосм”¹⁴. Ритуал наділений здатністю “консолідувати громаду навколо своїх культурних цінностей у кризові моменти. Вияв і обмін істин, норм, цінностей, визначальних для даної соціальної групи – функція ритуалу”¹⁵.

На ранніх етапах розвитку тієї або іншої етнокультурної спільноти її свідомість характеризується первісним синкретизмом, тобто відносно невеликою диференціацією суб’єкта і об’єкта, мікрокосма і макрокосма – акти свого внутрішнього життя архаїчна людина проектує на довкілля. Екстеріоризовані духовні переживання переважно інтегруються в колективне поле, ритуал пронизує всі сфери життя і залишається образом мислення. Текст обрядодії виконується з максимальною пунктуальністю і повною вірою в нього. Це епоха домінування міфологічного мислення.

У міру накопичення індивідуального досвіду людина набуває здатності усе глибше розрізняти макрокосм і мікрокосм, пізнавати їх окремо, усвідомлювати свою індивідуальність, більш свідомо на неї впливати. З’являється здатність не ритуально, а реально відчувати спорідненість із групою і своє місце в ній. Інституалізацією та ієрархізацією суспільства і духовності характеризується вихід на передній план релігійного мислення. Цей момент найчастіше не тотожний офіційному прийняттю тим чи іншим етносом нової релігії. Крім того, релігійний тип мислення остаточно не витісняє міфологічний – вони утворюють своєрідне напластування із зонами взаємопроникнення. Ті сфери життя, що не “перекриваються” світосприйняттям релігійним, залишаються відкритими для панування міфологічних стереотипів мислення. Поруч із тим розширюється і саме суспільство. З’являються прихильники і носії як одного, так і іншого типу мислення і культури. Дистанціюються культури елітна, професійна і протонародна.

Саме в період активізації релігійного типу світосприйняття із загального масиву виділяються духовні традиції. Якщо традиції “архаїчні” – синкретично духовні – черпають первинну інформацію із джерел міфологічної пам’яті, то релігійно-духовні, як правило, локалізовані й індивідуалізовані. Джерелом останніх у більшості випадків стає духовний досвід конкретної особи. Ця традиція утворюється із ланцюга конкретних духовних переживань. Її дія спрямована на підтримку відчуття індивідуально духовної самоідентичності, і ширше, – етнічної ідентичності та етнокультурної самобутності. Культ джерел у цьому плані дає напластування і певного синтезу міфологічного і релігійного типів мислення, громадсько-обрядової, екстеріоризованої та індивідуально-суб’єктивної, інтеріорної культури.

Таким чином, слід врахувати, що “...логічна структура життєвого досвіду як функціональної

свідомості вбирає в себе, насамперед, механізми допредикативних, нерелектованих рівнів людської життєдіяльності, тобто ті рівні етнічного буття, на яких здійснюється смислове оцінювання існування”¹⁶.

Вода, як життєво необхідна для людини фізична субстанція, таким чином, міцно засоціювалася і стала уособленням такої фундаментальної ціннісної категорії як Життя, а джерела відповідно маркуються як охоронні межі, в яких від людини вимагається особлива поведінка, щоб Життя продовжувалося.

Яскравим образним втіленням аксіологічного чинника у ставленні до джерел є народна легенда, записана Василем Соколом на Буковині.

“Джерельце, з якого витікає струмок, люди дуже любили, бо в ньому завжди була гарна, чиста і приємна на смак вода. До того ж вона влітку холодна, а зимою, навіть у найбільші морози, не замерзала. Любовно селяни називали джерело Прусинкою.

Але був у цих місцях якийсь пан, що дуже не любив наших народних назв, одягу, мови, взагалі всього буковинського. Зібрав він людей і наказав, щоби джерело те ніхто більше і ніколи, на всі віки, не смів називати Прусинкою. Вигадав нелюд для нього якусь свою, чи то румунську, чи німецьку, чи хто-зна яку назву.

Неволя і безправ’я змусили буковинців погодитися з новою панською примхою. Бо сваволі цього нелюда не було меж. Та не скорилася йому наша рідна земля. Вона заховала в собі води Прусинки, і джерело зникло. Тільки сухе каміння на дні нагадувало про його існування...

Зайшов якимось до села буковинець, що повертався із далеких заробітків, де пробув багато років. Не знав він та й не хотів знати і миритися з панськими заборонами. Нахилився над висохлим джерельцем і каже: “Ого, зникла наша Прусинка”. І в ту ж мить задзюркотіла, завирувала водичка. Така ж свіжа, чиста і приємна, як і колись. А люди, дізнавшись про це, більше ніколи не хотіли користися панським примхам і виконувати їхню волю”¹⁷.

Як бачимо, культ джерел зосередив у собі не лише давні світоглядні пласти, але й потужний націотворчий струмінь, в осерді якого пульсує душа народу. В цьому пульсі – історичний досвід нації і викристалізована у ньому система цінностей. Розбудова нації без цих джерел буде позбавлена життєздатності і самого Життя.

* * *

Найкраще особливості культу джерел простежуються в межах конкретних мікроландшафтів, де останні розглядаються як складові великих культурних ландшафтів. З цією метою автор і вирушив в експедицію-розвідку до одного із мальовничих куточків Подільського Подністров’я. Її результати, які поки що дали лише контури досліджуваного явища, дозволяють вибудувувати стратегію більш ґрунтовних студій.

Досить показовим щодо традиції шанування джерел у межах Подільського культурного ландшафту є Ушицький мікроландшафт. Протягом 1998–2000 рр. автор обстежив ряд сіл за течією річки Ушиці від с. Адамівки (Віньковецький р-н) до місця її впадання в Дністер у районі сіл Стара Ушиця і Гораївка Кам’янець-Подільського р-ну. Річка Ушиця, ліва притока Дністра, має глибоко врізану, досить широку заплаву, що обмежена крутими надзаплавними терасами. Місцевість розчленована численними ярами і руслами струмків, які тут мають гірський характер внаслідок того, що водоносні шари розташовані досить високо відносно ложа Ушиці. Яскраво виражені елементи ландшафту мають місцеві означення: платоподібні ділянки, що домінують над заглибленою частиною ландшафту, дістали назву “щовби”; витягнуті у довжину пагорби зі зрізаною верхівкою – “говдя”.

У самій Адамівці не зафіксовано джерел, навколо яких були б зосереджені регулярні обрядодії чи певна традиція. Проте на окремих садибах, розташованих впритул до щовб, де беруть початок струмки, можна помітити досить дбайливе ставлення до них, естетизацію і етизацію цієї “малої екології”. “Подивіться, який райський куточок!”, – можна почути від господарі такої садиби.

Нижче за течією Ушиці на її високих берегах беруть початок чимало джерел, але нещільне заселення території від с. Адамівки Віньковецького району до с. Миньківців Дунаєвського

району не створило умов для появи матеріальних пам'яток культу джерел.

У селищі Миньківці ми бачимо вже досить значну пам'ятку, це – Ясенова керничка, розташована на південний захід від населеного пункту. Джерело бере початок на високому схилі плато, розрізаного глибоким яром. На дні яру протікає струмок, утворений численними джерелами, він має типово гірський характер. Ясенова керничка – опоряджене джерело і має досить складну конструкцію. Значна площа схилу укріплена тесаним каменем, викладена ним прямокутна ніша завершується трикутним фронтом і прямокутним резервуаром (“басейном”) із квадратним заглибленням на дні. Вода, як повідомили місцеві мешканці, освячується на одне із літніх свят (Трійцю або Маковея). На схилі, трохи вище кам'яної ніші стоїть дерев'яний хрест, вже, правда, напівзотлілий. Більше дізнатися нічого не вдалося – Миньківці, будучи якийсь час районним центром, втратили характер села. А до містечка так і не дотягли. А у XIX столітті – це відомий осередок подільського гончарства, що славився своїми великими розмальованими мисками. Це село також відоме як столиця “Миньковецької держави” Графа Мархоцького – оригінала і філантропа поч. XIX ст.18.

Нижче Миньківців долина Ушиці розширюється і села розташовуються просто в каньйоні. Природних джерел фіксується менше, але в с. Притулівці (теж входило до складу “Миньковецької держави”) зустрічаються копані криниці з низькими цямринами, невеликими круглими отворами посередині, виготовлені із суцільних брил вапняку. Тут свого часу був розвинутий каменотесний промисел.

Між селами Притулівка і Тимків, нижче с. Отроків, на лівому березі річки Ушиці, за інформацією місцевих жителів, є керничка Святого Юрія Змієборця, останнім часом мало відвідувана.

За селом Отроків, яке також входило до “держави” Графа Мархоцького, є одна з небагатьох пам'яток, що залишилась від панування негамовного Сцибора Мархоцького. Цей об'єкт, званий “Грота”, теж має дотичність до культу, запровадженого графом. Пам'ятка складається із нижньої і верхньої “гроди”, з'єднаних між собою підземним ходом, нині заваленим. “Нижня грота” розташована на річці біля підніжжя природного амфітеатру, утвореного крутим схилом плато. Будівля має два яруси. Стіни верхнього ярусу, виконаного у вигляді альтанки, колись були оздоблені фресками. Нижній ярус масивніший, видовбаний у суцільній брилі вапняку, що виступає із масиву схилу. “Верхня грота” також цілком видовбана у камені на зразок коридора із вікнами-отворами, що веде по периметру величезного заокругленого каменя. Один із виходів “прикрито” природним водоспадом, утвореним зі струмка, що бере початок високо на схилі.

Наступним пунктом експедиції було с. Тимків, розташоване майже повністю в широкій долині між крутими надзаплавними терасами. Збереглися традиційні назви кутків села: Старики, Барашівка, Катівка, Затишша і назви місцин, покритих лісами, що оточують село: Білавина, Кручки, Жосдішна, Костяниха. За інформацією завідувачки сільською бібліотекою пані Людмили, в селі близько одинадцяти цілющих джерел. Три з них мають традицію освячення. Джерело у лісі Кручки, на лівому березі Ушиці, перебуває у край занедбаному стані, не відвідується населенням, і назва його забута. Друге – називається “Калабана”, почасти відвідується. Третє, “Біла криниця”, розташоване на лівому березі Ушиці, найбільш доглянуте, опорядження поновлене 1988 року. Джерело бере початок досить високо на схилі, вода вважається цілющою для очей і має мінеральні домішки, що надають йому дещо молочного відтінку. Стіна схилу, де виходить водоносний шар, зміцнена обмурівкою із бетону і має завершення у вигляді барокового фронту з нішами, в яких розміщено ікони з рушниками. Перед іконами стоять пучечки сухих квітів. Білу криницю теж утворюють джерела “із басейном”, резервуар витесано із місцевого вапняку.

За Тимковим починається ділянка підтоплення долини Ушиці внаслідок спорудження Дністровської ГЕС, тому підходи до витоків багатьох джерел практично унеможливаються, схили заростають непролазними хащами. Село Сокілець також потрапило до зони підтоплення і з долини було перенесене вгору на плато. Проте вся заплава не була заповнена водою, і є можливість доступу до вцілілих пам'яток – діючого православного храму середини XIX ст., руїни костелу XVII ст., системи підземних ходів навколо, низки археологічних пам'яток, а також шанованої кринички, яка має назву “Під липкою”. Джерело розташоване на околиці старого Сольця в місцевості Карвасари на лівому березі Ушиці, неподалік від впадання у неї річечки Бучайки, вода вважається цілющою. Водоносний шар розташований у долині під високим

пагорбом. Стіна водоносного шару укріплена каменем на досить значній площі, криничка з “басейном” – об’єм резервуару досить великий, все ретельно викладено тесаним каменем.

На правому березі Ушиці за Сокільцем на узбіччі польової дороги є джерело, яке називається Петрова криничка. Слідів опорядження навколо не виявлено, а оскільки джерело розташоване фактично серед полів, можна припустити, що користувалися ним переважно у пору жнив. Можливо, освячення кринички відбувалося на Петра і Павла, можливо, вона була включена у “маршрут” хресних ходів, що влаштовувалися під час посухи.

Нижче с. Сокільця Ушиця розливається вже досить широко, а її природна долина вужчає, береги ближче до Дністра стають стрімкіші. Села тут розміщені на платоподібних ділянках. За селом Чабанівкою на правому березі Ушиці є шановане джерело Марії Магдалини, тепер, практично, занедбане. Раніше, як повідомила місцева жителька Фросина Микитівна Сафронюк (1922 р. н.), криничка освячувалася на “громові свята” – на початку серпня.

Особливо цікавим щодо вивчення культу джерел на Поділлі і самої подільської духовної традиції є Бакотський культурний мікрорегіон, що примикає до Ушицького. Селище Бакота – нині затоплене водосховищем Дністровської ГЕС – за часів Київської Русі було релігійно-адміністративним центром землі Пониззя. Згадки про нього є у давньоруських літописах. В околицях села розташований скельний печерний монастир, залишки якого відкрито у 1860-х рр. В. Б. Антоновичем, після чого монастир відродився. Заснування монастиря датується дослідниками XIII ст. А місцеві жителі пов’язують його з ім’ям Св. Антонія Печерського. Тут регулярно відбувається храмове свято “відпуст” (14 серпня), яке включає урочисту церковну відправу, освячення шанованого джерела (“кринички”) поблизу келій. Це дійство щороку збирає 300-400 чоловік із навколишніх сіл, а також з віддалених місць; більшість цих стихійних прочан є вихідцями з с. Бакоти. До храмового свята територія навколо монастиря ретельно впорядковується, прикрашається, причому відбувається це не за чіткою регламентацією, а внаслідок механізму громадської самоорганізації. У випадку з Бакотою до мотивів релігійного шанування додається ще й мотив “рідної землі”, сакралізація її – “то була золота долина”, що дає уявлення про розвиток екологічного ракурсу в традиційному світобаченні²⁰.

Заснування криничок носить помітний відгомін сакрального. Кожна криничка має свою історію, пов’язану, як правило, з виразним духовним переживанням конкретної людини, моральною потребою громади села і екологічною ситуацією певного мікроландшафту. Ось, наприклад, історія, пов’язана з однією із бакотських криничок, розташованих в околицях скельного монастиря.

Інформатор: В одному місці була калабаня. Раз одному чоловіку приснилося [таке]. Що, мовляв, як хочете дощу, то зробіть там криничку і як нема дощу, то вичистіть ту криничку – й буде дощ. Та криничка в лісі, навіть так, як у скалі. Але ближче, як монастир.

Кореспондент: А як називається та криничка?

І.: Ся, що на плоскім камені, то те ця, що мій дід зробив, він се добув і зробив той жолубец. Се мого діда пам’ятка. А потому є ще криничка біля церкви, тут, коло монастиря. То там вона така красива була. Обмурована. А потому там є стежка туди далше. Там сімдесят сім капок [таку назву має це джерело] капало. Туди, аж за монастирьом. Одному слабому чоловікові приснилося, що [чує він голос]: “Іди, добудь там криничку і вичуняєш.” Він пішов, все зробив, то вже поклав струмок такий, і вода тече. Там люди ідуть на Маковея, щоби водички набрать²¹.

Наводимо тут цю оповідь як досить типову для описуваного регіону історію заснування “криничок”. Відкриттю джерела, як правило, передує відповідне духовне переживання, сон чи видіння, а сам процес добування води, опорядкування “кринички” прирівнюється до молитовної дії.

Підсумовуючи огляд шанованих у народі джерел Ушицького культурного мікроландшафту, виділимо такі моменти: 1. Назва жодного з відомих джерел не повторюється; 2. Святі патрони “криничок” охоплюють весь цикл землеробського календаря – майже від початку польових робіт (Св. Юрія-Змієборця, 6 травня) до періоду збору врожаю і освячення плодів (Маковія, 14 серпня); 3. На всій території простежується певна конструктивна єдність у влаштуванні “криничок”.

Розгляд етнокультурних феноменів з позицій філософської антропології дає можливість

виділити в них дві основні групи: ті, що більшою мірою звернені на макрокосм, і ті, які переважно спрямовані на мікркосм.

Поняття “духовна традиція”, уточнене відносно поняття “культурна традиція” (що в даному випадку розглядається як “загальна теорія традиції”) ставить питання про першоджерела останньої. Поняття “духовна традиція”, з одного боку, як і більшість категорій сучасної етнології, є результатом віддистанційованого погляду на традиційне суспільство, і в той же час, воно є каналом реальної культурної спадкоємності не лише окремих поколінь, але й історичних етапів. Інакше кажучи, це поняття є однаковою мірою як “сконструйованим”, так і “онтологічним”. Воно дає змогу досить близько підійти не лише до розуміння, але й безпосереднього відчуття субстанції етнічного.

Цікава у цьому плані постановка питання щодо виявлення субстанції етнічного (саме у послідовно методологічному ключі), запропонована С. Є. Рибаківим: “Етнічне – це не є мова, культура, або склад психіки, але і не все перелічене разом; етнічне – це “щось” саме по собі, яке може лише відстежуватись за вказаними параметрами”²². При цьому дослідник наголошує, що “в культурі – головній сфері розкриття етнічного – він (етнос) виявляється в актах індивідуальної або колективної творчості людей, що розкривають назовні внутрішній світ своєї особистості (виділено автором – М. С). Таким чином, все, що називається в суспільстві “етнічним”, визначається внутрішнім змістом людини. Така особливість етнічної спільноти ніби лежить на поверхні, і в той же час вона старанно обминається дослідниками. А тим часом зазначений момент має принципове значення. Все це означає, що у парі “людина-суспільство” етнічні структури зорієнтовані у напрямку не від суспільства до людини, а навпаки”²³. Рибаків вибудовує такий смисловий ланцюжок: “етнічність – етнос – зовнішні прояви етнічного” (підкреслено нами – М. С). Такий підхід є антропологічним поворотом проблеми етнічного. Він досить плідний і при дослідженні культури джерел в етнічних культурах і спостереженні за його трансформаціями в процесі становлення свідомості модерних націй. Людину як ціле неможливо досягнути без урахування реальної картини взаємодії духу і матерії в ній. Гадаємо, що саме визнавши субстанційність категорії “дух”, можна наблизитись до розуміння субстанції етнічного і отримати чіткішу перспективу теорії етносу і етогенезу. Перенесення акценту на примат духу в етнічних процесах не означає заперечення концепцій біологічного і соціального примордіалізму, а узгодження їх у складнішій системі поглядів. Філософська антропологія виявляється досить благодатним для цього підґрунтям.

Духовна традиція як інтеріорний чинник етнокультурогенезу найвиразніше проявляється в актах суб’єктивної творчості. Перш ніж бути екстеріоризованим у культурному знакові, та чи інша духовна традиція актуалізується у внутрішньому світі митця як спогад, духовне переживання, творче одкровення, певний образ, символ. Духовна традиція передбачає реактуалізацію, ретрансляцію і творчу інтерпретацію первинних імпульсів конкретного культурного феномена – це живий, безпосередній чуттєвий зв’язок між певними індивідами і явищами.

Ретельніше і докладніше вивчення феномену шанування явищ і об’єктів природи у контексті духовної традиції українців дасть можливість не лише реальніше, предметніше простежити ланцюжок культурної спадкоємності багатьох і багатьох поколінь, але й дозволяє нам ближче підійти до витоків культури нашого народу.

м. Київ

1 Филимонова Т. Д. Вода в календарных обрядах // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. – М., 1983. – С. 131.

2 Там само.

3 Межжерін В. Людина екологічна // Дзеркало тижня. – 2001. – №32–33. – С. 20.

- 4 Арутюнов С. А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики. / Исследования по общей этнографии. – М., 1979. – С. 83.
- 5 Бердяев Н. А. Смысл истории. – М., 1990. – С. 166.
- 6 Шапошникова Л. В. Мудрость веков. – М., 1996. – С. 290.
- 7 Арутюнов С. А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. – М., 1989. – С. 160.
- 8 Арутюнов С. А. Этнографическая наука и изучение культурной динамики. Исследования по общей этнографии. – М., 1979. – С. 204.
- 9 Веденин Ю. А. Проблемы формирования культурного ландшафта и его изучения // Известия АН СССР, Серия географическая. 1990. № 1. – С. 6.
- 10 Болтарович З. Є. Українська народна медицина. – К., 1994. – С. 250.
- 11 Там само. – С. 251.
- 12 З польових спостережень автора в с. Кринцилів Гусятинського р-ну Тернопільської обл. та с. Крутилів Городоцького р-ну Хмельницької обл. – 1991–97 рр. /Цікаво, що це місце було великим культовим центром (язичницьким) в давньослов'янську епоху і навіть за доби Київської Русі. А неподалік на г. Бохит було святилище знаменитого “Збруцького ідола”.
- 13 Серов В. Я. Вказ. праця. – С. 42.
- 14 Гаврилюк Е. Вступне слово // Студії з культурної антропології (СИК). – 1999. – РИТУАЛ. – С. 4.
- 15 Там само. – С. 7.
- 16 Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнопонаціональних спільнот. Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук. – К., 1999. – С. 9.
- 17 Писана керниця (упорядник В. Сокіл). – Львів, 1994. – С. 92.
- 18 Див. докладніше: Грищук Б. А. Миньковецька держава графа Мархоцького. – Хмельницький, 1996.
- 19 Див.: Винокур І., Горішний В. Бакота. – Кам'янець-Подільський, 1994.
- 20 З польових спостережень автора та матеріалів опитування мешканців села Гораївки Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.: Горбняк Євгенія Лук'янівна 1912 р. н. та Левчук Анастасія Лук'янівна 1909 р. н., народжені у с. Бакота Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.
- 21 Записано 2000 року від Чурпіти Ганни Михайлівни, 1921 р. н., (переселенки із с. Бакоти) смт. Стара Ушиця, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельницької обл.
- 22 Рыбаков С. Е. О методологии исследования этнических феноменов. – У/ЗО. – 2000. – № 5. – С. 9.
- 23 Там само. – С. 9–10.